

BIBLIA JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ NAD KONTAKTAMI HANDLOWYMI ŚWIATA GRECKO-RZYMSKIEGO Z POŁUDNIOWĄ I WSCHODNIĄ AZJĄ

SZYMON MODZELEWSKI

ABSTRACT (The *Bible* as a research source on trade between the Graeco-Roman World and South and East Asia): The *Bible* mentions several luxury goods (sapphire, emerald, carnelian, topaz, silk, ivory, spikenard, cinnamon, *amomum*) that were imported by the Roman Empire from South and East Asia via various routes during the 1st-4th centuries CE. The list of goods that appear in the pages of the *New Testament* testifies to the sound understanding of economic realities that were displayed by the biblical authors and corresponds to the knowledge of Rome's trade contacts with Asian countries.

KEYWORDS: Bible, Roman Empire, India, Asia, trade, sapphire, emerald, carnelian, topaz, silk, ivory, cinnamon, *amomum*, spikenard

SŁOWA KLUCZOWE: Biblia, Cesarstwo Rzymskie, Indie, Azja, handel, szafir, szmaragd, karneol, topaz, jedwab, kość słoniowa, cynamon, *amomum*, nard

Wstęp

W *Biblii* pojawiają się w kilku miejscach nazwy produktów, które nie pochodziły z obszarów Palestyny czy szeroko pojętego basenu Morza Śródziemnego. Analiza dotyczących ich świadectw źródłowych wskazuje, że musiały pochodzić z obszarów znacznie oddalonych od Judei. Niektóre z nich mogły pochodzić jedynie z południowej lub wschodniej Azji. W pierwszych wiekach po Chrystusie, to znaczy w czasach, w których zostały spisane i zredagowane księgi *Nowego Testamentu*, pomiędzy Imperium Rzymskim a krajami położonymi w Azji kwitł dalekosiężny handel na szlakach morskich i lądowych. Świadectwa tej szeroko zakrojonej wymiany można znaleźć zarówno w źródłach pisanych, jak i w znaleziskach archeologicznych. W niniejszym artykule znalazły się informacje na temat towarów bez wątplenia pochodzących z południowej i wschodniej Azji (tzn. z Indii i Chin). Przyjęto, że muszą one spełniać co najmniej jedno z dwóch podanych poniżej kryteriów:

1) dane geograficzne, geologiczne, botaniczne i zoologiczne wskazują, że pierwotnym miejscem pochodzenia i pozyskiwania danego dobra w starożytności mógł być jedynie określony obszar Azji, z którego eksportowano je do świata śródziemnomorskiego,

2) źródła pisane i/lub archeologiczne wskazują na import określonego produktu ze wschodniej lub południowej Azji i na jego wykorzystywanie w świecie śródziemnomorskim.

Celem niniejszego tekstu jest wychwycenie niewątpliwych azjatyckich importów wspomnianych na kartach ksiąg *Nowego Testamentu*. Niektóre z tych produktów zostały wspomniane także w *Starym Testamencie*, co może pośrednio wskazywać na starszą metrykę ich importu. Informacje o sprowadzanych produktach ważne są z punktu widzenia historii gospodarczej, ponieważ pozwalają umieścić starożytną Palestynę na mapie szlaków handlowych ówczesnego świata. Analiza wzmianek o egzotycznych produktach może wreszcie przynieść odpowiedź na pytanie, czy w tekście literackim, jakim jest *Biblia*, można odnaleźć rzeczywiste informacje

o kontaktach świata śródziemnomorskiego z dalekimi krajami Azji. Wzmianki biblijne zostaną zatem zestawione z informacjami pochodzącymi z grecko-rzymskich źródeł pisanych i z danymi przynoszonymi przez źródła archeologiczne, które stanowią niewątpliwe, materialne świadectwa handlu.

Omawiane w niniejszym artykule wzmianki o importowanych z Azji towarach pochodzą z *Ewangelii wg św. Marka*, *Ewangelii wg św. Jana* i z *Apokalipsy św. Jana*. Bibliści wskazują, że *Ewangelia wg św. Marka* została napisana około 65–70 lat po Chr.¹, a czas powstania *Ewangelii Jana* określany jest przez badaczy na lata 90–95 po Chr.² Ostateczna redakcja Apokalipsy Jana nastąpiła około 95 r. po Chr.³ Dzieła te pochodzą zatem z okresu, w którym kwitł daleko-siężny handel Cesarstwa Rzymskiego z południową i wschodnią Azją i mogą się odnosić do artykułów stanowiących przedmiot owego handlu. Trzeba jednak pamiętać, że wykorzystywanie źródeł biblijnych do rekonstrukcji starożytnej rzeczywistości rodzi specyficzne problemy. *Biblia* jest bowiem zbiorem utworów literackich napisanych w różnych czasach przez wielu różnych autorów. Kierowali się oni motywacjami religijnymi, a skrupulatne opisywanie dziejów nie było ich celem⁴. Warto jednak zauważyć, że nawet w utworach literackich często odzwierciedlają się realia czasów, w których żyli autorzy. Przykładem tego zjawiska mogą być wzmianki o sławnej stali noryckiej, które można odnaleźć w utworach rzymskich poetów i prozaików⁵. Współczesne badania wskazują, że tekst *Nowego Testamentu* może być wykorzystywany do rekonstrukcji starożytnych realiów społecznych i ekonomicznych⁶. Dopuszczalne jest zatem wykorzystanie utworów literackich do rekonstrukcji elementów życia codziennego i rzeczywistości ekonomicznej czasów starożytnych. W prezentowanym tekście passusy z *Biblii* zostały zestawione ze wzmiankami pochodzącymi ze starożytnych źródeł greckich i łacińskich. Wzmianki w dziełach antycznych uczonych, takich jak Strabon z Amasei czy Pliniusz Starszy, są zwykle uważane za stosunkowo wiarygodne i szeroko wykorzystywane jako źródła. *Historia Naturalna* Pliniusza Starszego miała być erudycyjną encyklopedią, zawierającą całość ówczesnej ludzkiej wiedzy⁷. Pliniusz korzystał z wielu źródeł, które nie zachowały się do naszych czasów, co stanowi o dużej wartości informacyjnej jego dzieła⁸. Opisując kontakty handlowe Rzymu z Azją Pliniusz korzystał prawdopodobnie z danych z pierwszej ręki, pochodzących od współczesnych mu kupców⁹. Przy korzystaniu z generalnie wiarygodnego dzieła *Geographica*, napisanego przez Strabona z Amasei i opublikowanego ok. 20 r. po Chr., należy pamiętać, że jego autor popełniał liczne błędy wynikające z nieprawidłowego odczytywania informa-

¹ Ehrman, 2008, 89–90.

² Ehrman, 2008, 57, 183.

³ Ehrman, 2008, 478, 482.

⁴ Ehrman, 2008, 230–231.

⁵ Hofender 2017, 1–3, 5–6, 9–11, 13–14.

⁶ Quigley 2014, 10–33, 72–80, 99–100, 193–205.

⁷ Kolendo 1981, 14, 96; Sallmann 2007, 386.

⁸ Sallmann 2007, 388.

⁹ Tchernia 1995, 994; De Romanis 2020, 141–149.

cji z drugiej ręki¹⁰. Strabon pisał o skali handlu rzymskiego Egiptu z Indiami¹¹. Starsze informacje o importowanych z Azji południowej towarach zawierają dzieła Teofrasta, teksty *Korpusu Hipokratejskiego*, czy utwory greckich poetów i dramaturgów¹². Bardzo istotnym źródłem zawierającym informacje o kontaktach handlowych Cesarstwa Rzymskiego z Azją Południową jest tekst znany pod nazwą *Periplus Maris Erythraei*. Jest to pochodzący z 40–70 r. po Chr. napisany po grecku przewodnik handlowy po portach Oceanu Indyjskiego¹³. Równie ważnymi i wiarygodnymi źródłami są dokumenty papirusowe, zwłaszcza tzw. Papirus z Muziris, dokument z połowy II w. po Chr. zawierający informacje dotyczące pożyczki na przeprowadzenie ekspedycji handlowej i spis oclonego ładunku statku handlowego Hermapollon, któryzy przyplłynął z towarem z Indii¹⁴, oraz zachowana w justyniańskich *Digestach* i pochodząca z III w. po Chr. lista towarów, na które nakładano cło w porcie w Aleksandrii. *Periplus Maris Erythraei*, Papirus z Muziris oraz wzmianki w *Digestach* należy uważać za wiarygodne źródła, dostarczające informacji z pierwszej ręki o importach z Azji docierających do Cesarstwa Rzymskiego¹⁵.

Szafir/lapis lazuli	Ap 21.19–20 (95 po Chr.); <i>Peripl.M.Rubr.</i> 39.11; 56.26 (40–70 po Chr.)
Szmaragd	Ap 21.19–20 (95 po Chr.); Mart. IX 59 (85–102 po Chr.); Juv. VI 153–155 (100/101–116 po Chr.)
Karneol	Ap 21.19–20 (95 po Chr.); <i>Peripl.M.Rubr.</i> 49. 28–30 (40–70 po Chr.)
Topaz	Ap 21.19–20 (95 po Chr.); Clem.Al. <i>Paed.</i> II 12.118.26 (koniec II w. po Chr.)
Jedwab	Ap 18.11–13 (95 po Chr.); <i>Peripl.M.Rubr.</i> 49.30; 56.24b; 64.13–14; 64.15; 39.11 (40–70 po Chr.); Plin. <i>Nat.</i> XII 41.84 (79 po Chr.); <i>Dig.</i> XXXIX 4.16.7 (III w. po Chr.)
Kość słoniowa	Ap 18.11–13 (95 po Chr.); <i>Peripl.M.Rubr.</i> 4.5–8; 16.3–6; 49.29; 56.24 (40–70 po Chr.); <i>PVindob.</i> G 40822 (ok. 150 po Chr.); <i>Dig.</i> XXXIX 4.16.7 (III w. po Chr.)
Cynamon	Ap 18.11–13 (95 po Chr.); <i>Peripl.M.Rubr.</i> 8.30–13.4 (40–70 po Chr.); Plin. <i>Nat.</i> XII 43.95–98 (79 po Chr.); <i>Dig.</i> XXXIX 4.16.7 (III w. po Chr.)
Amomum	Ap 18.11–13 (95 po Chr.); Plin. <i>Nat.</i> XII 28.48–49 (79 po Chr.); Dsc. I 15.1–2 (50–100 po Chr. ¹⁶); <i>Dig.</i> XXXIX 4.16.7 (III w. po Chr.)
Nard	Mk 14.3 (65–70 po Chr.); J 12.2–5 (90–95 po Chr.); Hor. <i>Epod.</i> XIII (30 przed Chr. ¹⁷); Hor. <i>Carm.</i> IV 12; Hor. <i>Carm.</i> II 11 (24–23 przed Chr. ¹⁸); Grat. 314 (19 przed Chr.–8 po Chr. ¹⁹); Str. XV 1 (20 po Chr.); <i>Peripl.M.Rubr.</i> 48.16–18; 49.28 (40–70 po Chr.); Plin. <i>Nat.</i> XVI 59.135 (79 po Chr.); Dsc. I 7.2 (50–100 po Chr.); <i>PVindob.</i> G 40822 (ok. 150 po Chr.); <i>Dig.</i> XXXIX 4.16.7 (III w. po Chr.)

Tab. 1. Wykaz świadectw źródłowych dotyczących importu towarów z Azji południowej i wschodniej do Cesarstwa Rzymskiego

¹⁰ Ekers 2008, 865–869.

¹¹ Str. XVII 1.13; De Romanis 2020, 125–127.

¹² Totelin 2009, 141–153.

¹³ Casson 1989 a, 7.

¹⁴ *PVindob.* G 40822.

¹⁵ Casson 1989 a, 5–10; Pikulska-Radomska 2016, 51–53; De Romanis 2020, 52, 89.

¹⁶ Beck 2017, 22.

¹⁷ Kytzler 2005, 488–489; Truffaut 2008, 251–252.

¹⁸ Kytzler 2005, 488–489; Truffaut 2008, 251–252.

¹⁹ Green 2018, 6.

Kamienie szlachetne i półszlachetne

Passus z *Apokalipsy św. Jana* opisuje wygląd niebiańskiej Jerozolimy i drogocenne kamienie, z której zostaną zbudowane jej mury²⁰. Opis 12 warstw murów Nowej Jerozolimy w *Apokalipsie* nawiązuje do zawartego w *Księdze Wyjścia* opisu pektorału²¹. Wszystkie wymienione kamienie mają głębokie znaczenie symboliczne. Lista klejnotów w *Septuagincie* różni się od tej, która zawarta jest w *Biblii* hebrajskiej²². Co najmniej cztery z dwunastu wymienionych w *Apokalipsie* drogich kamieni były w czasach Cesarstwa Rzymskiego importowane z Indii. Nie były wydobywane na obszarze świata śródziemnomorskiego, gdyż nie występują tu ich złoża. Wiadomo jednak, że już w starożytności eksploatowano je na obszarze subkontynentu indyjskiego. Szafir, czyli trójtlenek glinu (Al_2O_3), to minerał przybierający kolor niebieski, choć występują także odmiany zielone, żółte, purpurowe i pomarańczowe. Niebieski kolor większości szafirów jest wynikiem domieszki związków tytanu i żelaza²³. Szafir stał się popularnym kamieniem jubilerskim w czasach rzymskich²⁴. Wzmianki biblijne mogą się jednak odnosić nie do właściwego szafiru, ale do lapis lazuli (lazurytu), sprowadzanego na Bliski Wschód z Azji Środkowej już w epoce brązu. W *Septuagincie* jest on opisywany terminem λίθος σάπφειρος²⁵. Jest wspomniany w tekstach jako produkt z kraju Meluhha, identyfikowanego z terytorium zajmowanym przez cywilizację doliny Indusu²⁶. Mieszkańcy miast nad Indusem zdobywali go na terenie Badachschanu w Afganistanie, gdzie leżą jego naturalne złoża²⁷. Wydobywano go także w Pamirze, w górach Chagai i na terenie Sogdiany i Baktirii²⁸. Lazuryt był przedmiotem dalekosiężnego handlu pomiędzy Azją Środkową, Indiami, Bliskim Wschodem i światem egejskim już w III tys. przed Chr.²⁹ Brak dowodów na obecność rzeczywistych szafirów w Mezopotamii przed ostatnią ćwiercią I tysiąclecia przed Chr. jest ważną przesłanką uprawdopodobniającą twierdzenie, że starotestamentowe wzmianki o szafirze odnoszą się w rzeczywistości do lapis lazuli³⁰. Autor *Apokalipsy* używa w przytoczonym passusie słowa σάπφειρος. W *Septuagincie* ten rzeczownik za każdym razem oznacza lazuryt (lapis lazuli) i oddaje hebrajskie słowo *safir*, noszące identyczne znaczenie. Później termin ten zaczął określać właściwy szafir³¹. Zasadne jest zatem pytanie, czy autor *Apokalipsy* pisze o lazurycie, idąc za *Septuagintą*, czy też o szafirze, czyli o mineralu o wzorze chemicznym Al_2O_3 ? Znajomość literatury biblijnej wskazywałaby na tę pierwszą możliwość. Warto przy tym zauważyć, że zarówno lazuryt, jak i szafir były

²⁰ Ap 21.19–20: „A warstwy fundamentu pod murem Miasta / zdobne są wszelakim drogim kamieniem. / Warstwa pierwsza – jaspis, / druga – szafir, / trzecia – chalcedon, / czwarta – szmaragd, / piąta – sardoniks, / szósta – krwawnik, / siódma – chryzolit, / ósma – beryl, / dziewiąta – topaz, / dziesiąta – chryzopraz, / jedenasta – hiacynt, / dwunasta – ametyst.” (tłum. A. Jankowski OSB).

²¹ Wj 28.17–20, 39.10–13.

²² Naudé, Miller-Naudé 2020, 4–5.

²³ Goffer 2006, 91.

²⁴ Goffer 2006, 77.

²⁵ Bunta 2011, 39.

²⁶ Possehl 2012, 762–763.

²⁷ Helwing 2012, 509–510.

²⁸ Frachetti, Rouse 2012, 694; Garrison 2012, 35; Possehl 2012, 763.

²⁹ Frachetti, Rouse 2012, 689; Arnott 2022, 58–64.

³⁰ Moorey 1994, 82.

³¹ Naudé, Miller-Naudé 2020, 9.

w starożytności importowane przez mieszkańców basenu Morza Śródziemnego i Bliskiego Wschodu z Indii. Były to minerały kojarzone z obszarami subkontynentu indyjskiego, nawet jeśli w rzeczywistości lapis lazuli był wydobywany na obszarach położonych dalej na północ. *Periplus Maris Erythraei* wymienia wśród indyjskich towarów eksportowych zarówno lazuryt, jak i prawdziwe szafiry³². Lapis lazuli pochodzący z Badachschanu był transportowany w dół Indusu i docierał do portu Barbarikon, gdzie mógł trafiać do ładowni statków płynących na zachód³³. Głównymi źródłami prawdziwych szafirów w starożytności były wyspa Cejlon oraz południowa część Indii³⁴. Kamienie trafiały do południowoindyjskich portów Muziris i Nelkynda, skąd wywożono je na zachód³⁵. Dowodem importu szafirów z Indii do Cesarstwa Rzymskiego może być szafirowa *gemma* z wyobrażeniem cesarza Konstancjusza II, przechowywana obecnie w Museum of Fine Arts w Bostonie, czy też perforowany fragment szafiru z czasów cesarza Hadriana³⁶.

Szmaragd, który wedle przytoczonego passusu ma tworzyć czwartą warstwę murów niebiańskiej Jerozolimy, występuje wielokrotnie także w *Starym Testamencie*³⁷. Zarówno w *Septuagincie*, jak i w *Nowym Testamencie* występuje termin *σμάραγδος*, oznaczający zielony kamień szlachetny³⁸. Szmaragd (hebrajski *bareket*) ze *Starego Testamentu* może oznaczać także chalcodon³⁹. W starożytności szmaragdy były wydobywane w Egipcie i Indiach. Wydobycie szmaragdów w Egipcie zostało zapoczątkowane prawdopodobnie około 1500 lat przed Chr.⁴⁰ Eksploatowano je na terenie kopalń, znanych jako tzw. kopalnie Kleopatry, w Sikait-Zabara na wschód od egipskich Teb⁴¹. Jeszcze w czasach ptolemejskich i rzymskich wydobywano je w rejonie Mons Smaragdus na obszarze egipskiej Pustyni Wschodniej⁴². Oprócz egipskich w Cesarstwie Rzymskim używano także szmaragdów importowanych z subkontynentu indyjskiego. Znaleźiska z Italii i Galii z końca II w. po Chr. wskazują, że szmaragdy były wprawiane najczęściej w kolczyki⁴³. Analiza izotopowa galo-rzymskiego szmaragdowego kolczyka z Miribel wykazała, że kamień, z którego go wykonano, został wydobyty w okolicy doliny Swatu w Pakistanie⁴⁴. Szmaragdy i beryle były kamieniami szlachetnymi wysoko cenionymi przez Rzymian. Były one przywożone z Indii, a szmaragdy egipskie eksportowano na teren subkontynentu⁴⁵. Szmaragdy importowane z Indii nie zostały zarejestrowane w źródłach papirusowych

³² *Peripl.M.Rubr.* 39.11; *Peripl.M.Rubr.* 56.26; Casson 1989 b, 194, 223.

³³ Casson 1989 b, 194.

³⁴ Casson 1989 b, 223.

³⁵ *Peripl.M.Rubr.* 56.26; Warmington 1974, 247–275.

³⁶ Warmington 1974, 249. Zdjęcie gemmy z wyobrażeniem cesarza Konstancjusza dostępne jest na stronie Museum of Fine Arts w Bostonie (zob. <https://collections.mfa.org/objects/180362/oval-gem-with-bust-of-constantius-ii;jsessionid=2B744B4580A08A55E254ED7B70D995A5>; data dostępu: 30.05.2023 r.).

³⁷ Wj 28.17; Wj 39.10; Tb 13.17; Jdt 10.21; Est 1.6; Syr 32.6; Ez 28.13.

³⁸ Naudé, Miller-Naudé 2020, 12.

³⁹ Howard 2014, 115.

⁴⁰ Giuliani *et al.* 2000, 631.

⁴¹ Howard 2014, 115.

⁴² Hirt 2010, 110.

⁴³ Evers 2017, 53.

⁴⁴ Giuliani *et al.* 2000, 631–632.

⁴⁵ Warmington 1974, 250.

i w *Periplus Maris Erythraei*. Wiadomo jednak, że import rzeczywiście miał miejsce, co wynika m.in. z przytoczonych badań izotopowych. Docierały one do Rzymu i były sprzedawane w sklepach znajdujących się w otoczeniu Forum Romanum i Pól Marsowych, o czym wspominają rzymscy poeci Marcjalis i Juwenalis⁴⁶. Szmaragdy importowane z Azji Południowej były zatem kupowane na równi z tymi pochodzącymi z Egiptu⁴⁷.

Krwawnik, czyli σάρδιον, to karneol, czyli czerwona odmiana chalcedonu. Nazwą tą określano także podobny minerał zwany sardem⁴⁸. Krwawnik to przejrzysty kamień barwy czerwonej lub czerwono-brązowej. Występuje w Egipcie i we wschodnich Indiach, gdzie wydobywany jest na obszarze Gudżaratu, Dekanu i gór Hindukusz⁴⁹. Karneol już w epoce brązu był przedmiotem dalekosiężnego handlu pomiędzy subkontynentem indyjskim a Bliskim Wschodem i światem śródziemnomorskim. W III tys. przed Chr. karneol z Meluhhy, czyli doliny Indusu, był eksportowany drogą morską do Mezopotamii⁵⁰. Już w czasach imperium akadyjskiego duże ilości karneolu trafiały do Dolnej Mezopotamii, głównie w postaci paciorków. Barwa tego kamienia była sztucznie uwydatniana drogą podgrzewania⁵¹. W I tys. przed Chr. nastąpił na subkontynencie indyjskim renesans produkcji karneolowych paciorków. Stały się one przedmiotem dalekosiężnej wymiany. Docierały do Chin, Azji Środkowej, Iranu i na obszar stepu eurazjatyckiego⁵². Karneol i sard napływały do świata śródziemnomorskiego także w czasach hellenistycznych. Rzymianie cenili te minerały, używając biżuterii wykonanej z tych kamieni. W czasach Cesarstwa indyjski karneol zaczął być elementem modnej biżuterii⁵³. *Periplus Maris Erythraei* wskazuje, że sard i karneol były wywożone z portu Barygaza w zachodnich Indiach⁵⁴. Najważniejszym źródłem karneolu były skały metamorficzne w rejonie Ratanpur w południowym Gudżaracie⁵⁵. Centrum produkcji ozdób z karneolu i innych kamieni szlachetnych i półszlachetnych istniało pomiędzy III w. przed Chr. a IV w. po Chr. w mieście Kodumal w Królestwie Ćera w południowych Indiach. Oprócz karneolu obrabiano tutaj całą gamę kamieni: beryle, szafiry, kwarc, ametyst, agaty, lapis lazuli, jaspis i onyks⁵⁶. Dane archeologiczne potwierdzają popularność indyjskiego karneolu jako surowca jubilerskiego. W dwóch domach w Pompejach odkryto pozostałości warsztatów rytowniczych, a w nich obrobione i nieobrobione bryły karneolu i innych drogich kamieni⁵⁷. W grobach z Rzymu z II w. po Chr. i z Lugdunum z III w. po Chr. odkryto biżuterię z karneolu i innych kamieni szlachetnych sprowadzanych z subkontynentu indyjskiego: diamentów, szafirów i sardonyksu⁵⁸. Ozdoby z karne-

⁴⁶ Evers 2017, 50–51; Mart. IX 59; Juv. VI 153–155.

⁴⁷ Evers 2017, 53.

⁴⁸ Naudé, Miller-Naudé 2020, 6–7.

⁴⁹ Rapp 2009, 97.

⁵⁰ Carter 2012, 367.

⁵¹ Possehl 2012, 762–764.

⁵² Simpson, 2020, 527–539.

⁵³ Warmington 1974, 237–238.

⁵⁴ *Peripl.M.Rubr.* 49.28–30.

⁵⁵ Simpson, 2020, 526.

⁵⁶ Evers 2017, 168–169.

⁵⁷ Evers 2017, 51.

⁵⁸ Evers 2017, 53.

olu odnaleziono także w dwóch grobach z Palmyry⁵⁹. Na terenie faktorii handlowej Arikamedu w południowych Indiach odkryto intaglio z karneolu z wyrytym portretem Augusta⁶⁰. Był to zatem kamień jubilerski dobrze znany mieszkańcom Cesarstwa Rzymskiego, którzy zdawali sobie sprawę, że jest on importowany z Indii.

Wśród wymienionych przez autora *Apokalipsy* drogich kamieni znalazł się także topaz (τοπάζιον). Jest to twardy minerał, który w nomenklaturze chemicznej nosi nazwę uwodnionego fluorokrzemianu glinu – $Al_2SiO_4(F,OH)_2$. Jest półprzezroczysty. Może być bezbarwny lub biały, szary, niebieskawy, zielonkawy, żółtawy, żółto-brązowy, pomarańczowy, purpurowy bądź czerwony. Jego kolor związany jest z domieszkami chromu i manganu. Najprawdopodobniej wczesne wzmianki źródłowe o topazie nie dotyczą minerału określanego dziś tym mianem, lecz innych kamieni⁶¹. Niektórzy badacze przypuszczali, że topaz wzmiankowany w *Starym Testamencie*⁶² jest najprawdopodobniej chryzolitem. *Septuaginta* używa tu greckiego terminu τοπάζιον, oznaczającego minerał współcześnie określanym mianem topazu⁶³. Złoża topazu występują na Uralu, na terenie Niemiec, a także na obszarze współczesnego Afganistanu, Pakistanu i na Cejlonie⁶⁴. Topaz był wydobywany w starożytności także w Egipcie i Azji Mniejszej⁶⁵. Prawdziwy topaz był zatem wówczas znany i umiano go odróżniać od innych minerałów. Był ważnym elementem biżuterii noszonej w Cesarstwie Rzymskim, co potwierdzają wzmianki źródłowe. Chrześcijański teolog i filozof Klemens Aleksandryjski w swoim dziele *Wychowanie* (*Παιδαγωγός*), napisanym pod koniec II w. po Chr., krytykował rozpowszechnioną wśród kobiet modę na noszenie naszyjników z drogich kamieni. Ich składnikami były: jaspis, szmaragd milezyjski oraz topaz⁶⁶. Dowodem merkantylnego znaczenia topazów z Indii może być odnotowana przez archeologów obecność tych kamieni na terenie faktorii handlowej w Arikamedu⁶⁷. Należy jednak w tym miejscu wspomnieć, że kwestia importu indyjskiego topazu do Cesarstwa Rzymskiego budzi uzasadnione wątpliwości badaczy. Perydot wydobywany w czasach rzymskich na wyspie Dżazirat Zabardżad na morzu Czerwonym i określanym greckim terminem τοπάζιος trafiał bowiem także do Indii⁶⁸. Z subkontynentu importowano zaś prawdziwe topazy (τοπάζιον). Obydwa podobne do siebie minerały funkcjonowały w dalekosiężnym obiegu handlowym pomiędzy rzymskim Egiptem a Indiami i stąd zapewne wzięły się niejasności terminologiczne spotykane w źródłach.

⁵⁹ Evers 2017, 131.

⁶⁰ Evers 2017, 169.

⁶¹ Rapp 2009, 102.

⁶² Wj 28.17; Wj 39.10; Hi 28.19; Ez 28.13.

⁶³ Rapp 2009, 102; Naudé, Miller-Naudé 2020, 9–10.

⁶⁴ Rapp 2009, 102; Karampelas *et al.*, 2020, 31.

⁶⁵ Naudé, Miller-Naudé 2020, 10.

⁶⁶ Clem.Al. *Paed.* 2.12, 118, 26.

⁶⁷ Evers 2017, 169.

⁶⁸ Plin. *Nat.* VI 34.169, VI 34.170; Plin. *Nat.* XXV 22.39; Str. XVI 4.6; Warmington 1974, 253; Casson 1989 b, 190; Howard 2014, 115.

Jedwab, kość słoniowa, przyprawy i wonności

W tekście *Nowego Testamentu* mowa jest nie tylko o sprowadzanych z Indii drogich kamieniach. *Apokalipsa*, opisując upadek Wielkiego Babilonu, wspomina jeszcze o trzech towarach importowanych z Azji: jedwabiu, kości słoniowej i *amomum*⁶⁹. Przytoczony fragment *Apokalipsy* to jedyne w miejsce, w którym *Biblia* wspomina o jedwabiu. Jest to zarazem *passus*, w którym autor tekstu odnosi się bezpośrednio do handlu i importu towarów. Opis Wielkiego Babilonu i jego ostatecznego upadku może odnosić się do Rzymu, wielkiej metropolii i stolicy imperium, choć w większym stopniu jest figurą zepsutej ludzkości i upadłego miasta ziemskiego⁷⁰. Z Rzymem i jego imperium identyfikowana jest także Nierządnicza Babilońska⁷¹. Metropolia jest tu przedstawiona jako miejsce, do którego spływają różne egzotyczne towary przywożone przez kupców. Opis ten dość dobrze odpowiada realiom cesarskiego Rzymu, gdzie można było znaleźć sprowadzane z daleka produkty odległych krajów. Jedwab (σιρικοῦ) znalazł się w przytoczonym *passusie* obok najdroższych tkanin: bisioru, purpury i szkarłatu, a więc wśród oczywistych przejawów luksusowej konsumpcji. Jedwab był jednym z najważniejszych towarów, które docierały do Rzymu z Azji⁷². Rzymianie po raz pierwszy zetknęli się z nim w 53 r. przed Chr., podczas bitwy pod Carrhae, kiedy ujrzeni jedwabne sztandary partyjskich wojsk⁷³. Do niedawna w literaturze funkcjonowały informacje o wcześniejszych niż I w. przed Chr. znaleziskach jedwabnych tkanin z Europy i basenu Morza Śródziemnego, ale analizy fizykochemiczne wykluczyły taką identyfikację. Domniemane tkaniny jedwabne z cmentarzyska w ateńskiej dzielnicy Keramejkos, z Chiusi i Akrotiri oraz z halsztackich grobowców w Hochdorf i Hochmichele zostały wykonane z zupełnie innych włókien. Oznacza to, że jedwab z Azji nie docierał do Europy przez okresem rzymskim⁷⁴. Jedwab był głównym towarem eksportowym Chin w czasach dynastii Han. Różnymi szlakami handlowymi, określanymi zwykle w literaturze przedmiotu mianem szlaków jedwabnych, tkanina ta docierała do odległych krajów. Jedwab jako materiał elegancki, prześwitujący i łatwo dający się barwić został szybko doceniony przez elity Cesarstwa Rzymskiego i stał się niezwykle modną, luksusową tkaniną⁷⁵. Szlaki lądowe, którymi jedwab docierał do świata śródziemnomorskiego, prowadziły przez Kotlinę Kaszgarską, Azję Środkową, Iran, Mezopotamię, Syrię i Anatolię⁷⁶. Nie była to jedyna droga, jaką chiński jedwab trafiał do Cesarstwa Rzymskiego. Importowano go także za pośrednictwem morskich szlaków łączących południowoazjatyckie porty z wybrzeżami rzymskiego Egiptu, Zatoki Perskiej i Półwyspu Arabskiego. Porty te były połączone z odnogami szlaków jedwabnych bie-

⁶⁹ Ap 18.11–13: „A kupcy ziemi płaczą i żalą się nad nią, / bo ich towaru nikt już nie kupuje: / towaru – złota i srebra, / drogiego kamienia i pereł, / bisioru i purpury, / jedwabiu i szkarłatu / wszelkiego drewna tujowego i przedmiotów z kości słoniowej, / wszelkich przedmiotów z drogocennego drewna, spiżu, żelaza, marmuru, / cynamonu i wonnej maści *amomum*” (tłum. A. Jankowski OSB).

⁷⁰ Resseguie 1998, 77–78, 188.

⁷¹ Resseguie 1998, 138.

⁷² Warmington 1974, 174–175.

⁷³ Flor. *Epit.* I 46.8; Benjamin 2018, 119.

⁷⁴ Jørgensen 2013, 582–587; Margariti, Kinti 2014, 145–145.

⁷⁵ Benjamin 2018, 114.

⁷⁶ Benjamin 2018, 98–114, 130–141.

gnącymi z głębi Azji na południe, do brzegów Oceanu Indyjskiego. To właśnie tymi szlakami tkaniny jedwabne z Chin docierały do indyjskich portów⁷⁷. O imporcie jedwabiu z portów Indii wspomina *Periplus Maris Erythraei*. Chiński jedwab dostępny był w porcie Barygaza⁷⁸. Do portów Muziris, Limyrike i Nelkynda w południowych Indiach docierał z rejonu ujścia Gangesu⁷⁹. Autor *Periplusa* zapisał także informacje o wielkim mieście zwanym Thina, z którego sprowadzano przez Baktię do Barygazy jedwabną przędzę, nici i tkaniny⁸⁰. Nazwa Thina odnosi się do zjednoczonego państwa chińskiego i wywodzi się od nazwy dynastii Qin. Mamy tutaj zatem do czynienia ze świadectwem potwierdzającym eksport jedwabiu z Chin do indyjskich portów przez Azję Środkową⁸¹. Jedwab z Chin trafiał także do ujścia Gangesu, a stamtąd do portów południowych Indii⁸². W porcie Barbarikon można było zakupić zarówno pochodzące z Chin tkaniny, jak i skóry⁸³. Jedwab docierał do Imperium Rzymskiego także drogą lądową, przez obszary państwa Partów i Palmyrę. Do Palmyry jedwab docierał zarówno przez Azję Środkową, jak i z portów położonych nad Zatoką Perską, do których przyływały statki handlowe z Indii⁸⁴. Warto dodać, że w czasach Cesarstwa Rzymskiego tkaniny jedwabne wytwarzano także na subkontynencie indyjskim⁸⁵. Obecność chińskiego jedwabiu w Imperium Rzymskim potwierdzają zarówno źródła pisane, jak i znaleziska archeologiczne. Pochodzące z Chin tkaniny jedwabne odkryto w grobach Zachodniej Nekropolii w Palmyrze⁸⁶. Pliniusz Starszy pisał o ogromnych sumach pieniędzy, jakie miał pochłaniać handel ze Wschodem, z którego sprowadzano m.in. jedwab⁸⁷. Oczywiście nie przynosił on Rzymowi strat, jak chciałby rzymski encyklopedysta, który nie chciał dostrzec, jak zyskowny był to proceder⁸⁸. Jedwab jest obecny także na liście oclonych produktów ze Wschodu, znajdującej się w justyniańskich *Digestach*: [...] *metaxa: vestis serica vel subserica [...]: nema sericum*⁸⁹. Wzmianki o handlu jedwabiem można znaleźć także w *Talmudzie*⁹⁰. W samym Rzymie jedwab był sprzedawany przede wszystkim w sklepach położonych w rejonie *vicus Tuscus*⁹¹. Pochodzące z miasta Rzymu inskrypcje zawierają informacje o osobach zajmujących się handlem i obróbką jedwabnych tkanin⁹². Na obszar Cesarstwa importowano nie tylko gotowe tkaniny, ale także przędzę i nici, które poddawano obróbce. Często barwiono je purpurowym barwnikiem⁹³. Ośrodkami produk-

⁷⁷ Warmington 1974, 174–175; Gawlikowski 2017, 15–17; Benjamin 2018, 204–205.

⁷⁸ *Peripl.M.Rubr.* 49.30.

⁷⁹ *Peripl.M.Rubr.* 56.24b; De Romanis 2020, 140.

⁸⁰ *Peripl.M.Rubr.* 64.13–14; Casson 1989 a, 26.

⁸¹ Casson 1989 a, 17, 22, 26; Casson 1989 b, 238–239; Wickramasinghe 2018, 154.

⁸² *Peripl.M.Rubr.* 64.15.

⁸³ *Peripl.M.Rubr.* 39.11; Casson 1989 b, 260.

⁸⁴ Żuchowska 2013, 133; Gawlikowski 2017, 17–23; Benjamin 2018, 133–141.

⁸⁵ Żuchowska 2013, 143; Evers 2017, 157.

⁸⁶ Żuchowska 2013, 143–148; Evers 2017, 62–63.

⁸⁷ Plin. *Nat.* XII 41.84.

⁸⁸ Tchernia 1995, 1001–1003, 1008–1009; Ziółkowski 2004, 480–481.

⁸⁹ *Dig.* XXXIX 4.16.7.

⁹⁰ *Midrasz Samuel X* za: Evers 2017, 65.

⁹¹ Evers 2017, 57, 62.

⁹² *CIL* VI 9890; *CIL* VI 9678; *CIL* XIV 2793; Evers 2017, 63–64.

⁹³ Evers 2017, 61–62.

cji barwionych tkanin jedwabnych były m.in. Tyr i Berytus na wybrzeżu fenickim⁹⁴. W Rzymie jedwabne tkaniny były luksusowym towarem, dostępnym przede wszystkim dla elity i ludzi zamożnych. Były bardzo drogie i stać było na nie niewiele osób. Kojarzyły się także z dekadencją i moralną degeneracją⁹⁵.

Wśród artykułów handlu wymienionych w przytaczanym ustępie z *Apokalipsy* znalazła się też kość słoniowa. Kość słoniowa (ἐλεφάντινον) była surowcem szeroko wykorzystywanym w świecie śródziemnomorskim w starożytności. Pochodziła ona przede wszystkim z Afryki i Indii. Oprócz kłów upolowanych słońi wykorzystywano także kopalną kość słoniową i mamucią⁹⁶. W różnych epokach zyskiwały na znaczeniu bądź to afrykańskie, bądź to indyjskie źródła tego poszukiwanego surowca. W Indiach wykorzystywano ciosy słonia indyjskiego (*Elephas maximus*), który w starożytności żył na dużo większym obszarze niż dziś⁹⁷. Przedmioty z kości słoniowej wytwarzano już w miastach cywilizacji doliny Indusu w III tys. przed Chr.⁹⁸ Kością słoniową pochodzącą najprawdopodobniej z Indii i z Afryki Wschodniej handlowali w I tys. przed Chr. Fenicjanie. Kość słoniowa z Indii docierała na Bliski Wschód za pośrednictwem Dedanu na Półwyspie Arabskim. Władcy z dynastii Achemenidów sprowadzali z Indii i Afryki surowiec, który służył do dekoracji ich pałaców⁹⁹. W okresie archaicznym i klasycznym Grecy używali zarówno indyjskiej, jak i afrykańskiej kości słoniowej, szczególnie do wyrabiania rzeźb w technice chryzelefantyny¹⁰⁰. W okresie hellenistycznym wzrosło znaczenie importu kości słoniowej z Afryki, zwłaszcza w czasach Ptolemeusza II, kiedy to duże ilości surowca z tego kontynentu napłynęły na śródziemnomorskie rynki. Lagidzi starali się uzyskać dostęp do źródeł słońi bojowych i kości słoniowej w górnym biegu Nilu i w Sudanie¹⁰¹. W czasach Cesarstwa Rzymskiego surowiec z Indii znów zyskał na popularności i częściej pojawiał się we wzmiankach źródłowych¹⁰². Kość słoniowa była zatem ewidentnie towarem luksusowym. W I w. po Chr. napływała ona do rzymskiego Egiptu drogą morską z Afryki i subkontynentu indyjskiego, jak wskazują wzmianki w *Periplus Maris Erythraei*. Kupowano ją w portach na wschodnim wybrzeżu Afryki, takich jak Adulis czy Rhapta¹⁰³. W pierwszych wiekach po Chrystusie eksport kości słoniowej z Afryki stracił na znaczeniu w porównaniu z czasami Ptolemeusza¹⁰⁴. Kość słoniową z Indii wywożono z portów w Barygazie¹⁰⁵ oraz z Nelkyndy i innych portów na południu Indii, takich jak Muziris¹⁰⁶. Kość słoniowa była ważną częścią ładunku Hermapollona, który przewoził do Egiptu towary z Muziris, o czym wspomina pochodzący z II w. po Chr.

⁹⁴ Evers 2017, 87.

⁹⁵ Plin. *Nat.* XI 76.26; Ov. *Ars* II 298; Prop. 1.2; Sen. *Con.* II 7; Benjamin 2018, 142–145.

⁹⁶ Warmington 1974, 162.

⁹⁷ Lapatin 2001, 10–11.

⁹⁸ Bose 2020, 195–201.

⁹⁹ Lapatin 2001, 11.

¹⁰⁰ Paus. V 12.3; Warmington 1974, 163; Lapatin 2001, 55.

¹⁰¹ Warmington 1974, 162; Burstein, 1996, 800–806; Sidebotham 2019, 39–45.

¹⁰² Warmington 1974, 163.

¹⁰³ *Peripl.M.Rubr.* 4.5–8; 16.3–6.

¹⁰⁴ Casson 1989 b, 101.

¹⁰⁵ *Peripl.M.Rubr.* 49.29.

¹⁰⁶ *Peripl.M.Rubr.* 56.24; De Romanis 2020, 5.

Papyrus Vindobonensis G 40822¹⁰⁷. W jego ładowni znalazło się 167 słoniowych kłów: Ἐλέφαντος ὀγιοῦς ἐν μὲν ὀδ]οῦσι ρῆζζ ὀλ(κῆς) (ταλάντων) ρε μν(ῶν) ιγ [...] ¹⁰⁸. Całkowita wartość kości słoniowej przewożonej przez Hermapollona wynosiła 85 talentów, 5157 drachm i 3 obole¹⁰⁹. Hermapollon wiozł zarówno solidne, lite kły, jak i skrawki kłów¹¹⁰. Kły słoniowe były jednym z najważniejszych towarów wywożonych przez rzymskich kupców z indyjskich portów¹¹¹. Stale wysokie zapotrzebowanie na indyjską kość słoniową, przyprawy i klejnoty wśród przedstawicieli rzymskich elit było jedną z głównych sprężyn handlu morskiego pomiędzy Cesarstwem Rzymskim i subkontynentem indyjskim¹¹². Państwo rzymskie ciągnęło z tego handlu duże zyski, nakładając na importowaną kość słoniową wysokie cło¹¹³. Surowiec ten znalazł się na cytowanej już wyżej liście towarów zachowanej w *Digestach*: [...] *Species pertinentes ad vectigal*: [...] *ebur*¹¹⁴. Kłów słoniowych dostarczali mieszkańcy lasów południowindyjskich, którzy trudnili się polowaniami na słonie i zdobytą w ten sposób kość słoniową wymieniali na lokalnych rynkach¹¹⁵. Zamieszkiwali oni położone na Wybrzeżu Malabarskim Państwo Ćera, które kontrolowało emporium handlowe Muziris i jego lądowe zaplecze. Jego władcy posiadali spory kontyngent słoni bojowych i mogli dostarczać zagranicznym kupcom duże ilości ciosów słoniowych¹¹⁶. Znajeziska archeologiczne wskazują, że do Imperium Rzymskiego trafiały nie tylko ciosy, ale także wykonane z nich gotowe wyroby. Jednym z nich jest znana indyjska rzeźba nagiej kobiety z I w. po Chr. odkryta w Pompejach w 1938 roku. Została ona wykonana najprawdopodobniej w państwie dynastii Satavahana, czyli na obszarze współczesnych indyjskich stanów Maharasztra i Andra Pradesz¹¹⁷. W Pompejach i Herkulanum odnaleziono też części mebli, szkatułki, plakietki i inne wyroby z kości słoniowej¹¹⁸. Z tego materiału wykonywano również znane ze znalezisk archeologicznych elementy uzbrojenia, takie jak rękojeści i główce mieczy, a także części pochew broni białej¹¹⁹. Na terenie Imperium używano wykonanych z kości słoniowej mebli, bereł, lektyk, rydwanów, tabliczek do pisania, okładek kodeksów, instrumentów muzycznych, biżuterii, szkatulek, narzędzi, grzebieni, bereł, a nawet podłóg i drzwi. Nic dziwnego, że zapotrzebowanie na kość słoniową było spore i musiało być zaspokajane przez import. Posiadanie przedmiotów z kości słoniowej było oznaką zamożności, na równi z posiadaniem licznych niewolników, purpurowych szat i złota¹²⁰. W Rzymie w czasach Cesarstwa działało *collegium negotiatorum eborariorum et citriariorum*, zrzeszające kup-

¹⁰⁷ Casson 1989 b, 222; De Romanis 2020, 5.

¹⁰⁸ *PVindob.* G 40822, verso, 2.5.

¹⁰⁹ *PVindob.* G 40822, verso, 3.26.

¹¹⁰ De Romanis 2020, 211–220.

¹¹¹ De Romanis 2020, 5.

¹¹² De Romanis 2020, 61.

¹¹³ De Romanis 2020, 105.

¹¹⁴ *Dig.* XXXIX 4.16.7.

¹¹⁵ De Romanis 2020, 272–272.

¹¹⁶ De Romanis 2020, 119, 221–222.

¹¹⁷ Evers 2017, 22–28.

¹¹⁸ Evers 2017, 41–42.

¹¹⁹ Bishop, Coulston 2006, 78, 85, 161, 202, 204, 247.

¹²⁰ Lucianus *Gall.* 14; Warmington 1974, 163.

ców handlujących kością słoniową i drewnem cytrusowym. Charakterystyczne jest tu zestawienie dwóch materiałów, których obrotem zajmowali się jego członkowie: kości słoniowej i drewna cytrusowego. To z tych dwóch surowców wykonywano kosztowne meble modne wśród rzymskich elit. Szczególnie popularne były stoliki z cytrusowymi blatami, wsparte na nogach wykonanych z kości słoniowej¹²¹. Drugi z modnych w czasach rzymskich surowców do produkcji luksusowych mebli, czyli drewno cypryka czteroklapowego (*Tetraclinis articulata*) również znalazł się w tym samym ustępie z *Apokalipsy* i to obok kości słoniowej. Moda na posiadanie stołów cytrusowych wśród rzymskich bogaczy zaczęła się jeszcze w czasach późnej Republiki. Osiągały one ogromne ceny. Sam Seneka miał posiadać 500 stołów cytrusowych z nogami z kości słoniowej¹²². Autor *Apokalipsy* wymienia w cytowanym ustępie najważniejsze towary luksusowe cenione przez rzymskie elity i znane także z innych źródeł z pierwszych wieków po Chr.: jedwab, kość słoniową, drewno cytrusowe (tujowe), *amomum* i cynamon. Zgromadzenie wzmianek o tych produktach w miejscu, w którym opisano upadek Wielkiego Babilonu, na pewno nie jest przypadkowe. Zagłada wielkiego, grzesznego miasta oznacza tu bowiem koniec handlu tymi drogimi i wyszukanymi towarami. Jest to jeszcze jedna przesłanka wskazująca na to, że termin „Wielki Babilon” odnosi się właśnie do Rzymu, stolicy Imperium. Wymieniono w tym miejscu właśnie te towary, które były popularne wśród rzymskich elit¹²³.

Z dalekiej Azji pochodziły także wspomniane w *Nowym Testamencie* produkty dostarczające doznań sensorycznych, czyli przyprawy i wonności: cynamon, *amomum* i nard¹²⁴. Pod nazwą cynamonu (κιννάμωμον) kryją się produkty uzyskiwane z rosnących w południowej i wschodniej Azji drzew z rodzaju *Cinnamomum*, przede wszystkim kora, korzenie i kwiaty. Używano ich w świecie śródziemnomorskim w charakterze przypraw, pachnideł, kadzidła, a nawet lekarstw. Badanie zawartości glinianych buteleczek fenickich z Tell Qasile i Dor w Izraelu, datowanych na XI–X w. przed Chr., wskazuje, że zawierały one cynamon¹²⁵. Oznacza to, że docierał on do basenu Morza Śródziemnego z południowej Azji już we wczesnej epoce żelaza za pośrednictwem sieci dalekosiężnego handlu morskiego¹²⁶. W czasach rzymskich kora i kwiaty drzew cynamonowych były luksusowym produktem, zarezerwowanym dla cesarzy i elit. Sprowadzano je z Chin, Wybrzeża Malabarskiego i podnóża Himalajów¹²⁷. Cynamon znany był także pod nazwą kasji. Sprowadzana do Rzymu kasja i cynamon pochodziły z Azji Południowo-Wschodniej i z Chin. Stamtąd trafiały do Indii. Indyjskie porty pośredniczyły w handlu tymi egzotycznymi produktami roślinnymi, które trafiały w ręce kupców z Arabii i Indii. To dzięki nim docierały do Imperium Rzymskiego¹²⁸. *Periplus Maris Erythraei* informuje o imporcie ze Wschodu cynamonu, który występuje w tym źródle pod nazwą kasji. Nabywa-

¹²¹ CIL VI 33885 = ILS 7214; Evers 2017, 15–16.

¹²² Cass. Dio LXI 10.3; Evers 2017, 16–17.

¹²³ Koester 2014, 702.

¹²⁴ Mk 14.3; J 12.2–5; Ap 18.11–13.

¹²⁵ Gilboa, Namdar 2015, 266–270.

¹²⁶ Gilboa, Namdar 2015, 275–276.

¹²⁷ Warmington 1974, 186.

¹²⁸ Warmington 1974, 186–187; Casson 1989 b, 122–123.

no ją w portach na wybrzeżach Morza Czerwonego i na wybrzeżu dzisiejszej Somalii, takich jak Mossylon i Opone¹²⁹. Z Indii sprowadzano liście cynamonowca znane pod nazwą *malabathron*, ale Grecy i Rzymianie nie byli świadomi ich związku z cynamonowcem, tak jak nie znali rzeczywistego miejsca pochodzenia cynamonu¹³⁰. Nie ulega jednak wątpliwości, że kora i kwiaty cynamonowca były towarami importowanymi z dalszych części Azji, które po drodze do Rzymu przechodziły przez ręce wielu pośredników. W Rzymie istniały specjalne pomieszczenia magazynowe, w których przechowywano importowany cynamon i inne przyprawy oraz wonności¹³¹. Pachnidła z cynamonu osiągały cenę od 35 do 300 denarów¹³². Cynamon i kora cynamonowa pojawiają się także w słynnej aleksandryjskiej taryfie celnej w justyniańskich *Digestach: Species pertinentes ad vectigal: [...] cinnamomum [...] xylocinnamomum*¹³³. Z afgańskiego stanowiska Ai Khanoum znane są dwie alabastrowe buteleczki z II w. przed Chr., które wedle widniejących na ich brzuścach inskrypcji miały zawierać cynamon¹³⁴. Badania archeobotaniczne w portach z okresu rzymskiego położonych nad Morzem Czerwonym nie pozwoliły na stwierdzenie śladów obecności przypraw takich jak cynamon. Nie jest to jednak dowodem na brak importu, ale wynika z faktu, że mieszkańcy portowych osad ich nie używali, a kupcy unikali ich przypadkowego rozsypania w czasie transportu¹³⁵.

Amomum (ἄμωμον) to nazwa określająca aromatyczna roślinę przyprawową, identyfikowaną zwykle z nepalskim kardamonem, czyli amomkiem szydlastym (*Amomum subulatum* Roxb.). Roślina ta, pochodząca z podnóża Himalajów, występuje jako składnik lekarstw opisywanych w pismach *Korpusu Hipokratejskiego*, co oznacza, że była znana w Grecji już w V–IV w. przed Chr.¹³⁶ Teofrast z Eresos w IV w. przed Chr. był świadom, że wspomniana roślina może pochodzić z Indii, tak samo jak nard¹³⁷. Wskazuje to na wczesną metrykę importu *amomum* z subkontynentu indyjskiego, tak samo jak w przypadku nardu. Sięga ona co najmniej czasów Imperium Achemenidów. Seleukos I usiłował przeschwycić *amomum* do Azji Zachodniej, tak jak nard, ale na próżno¹³⁸.

Rzymianie zapoznali się z indyjskimi wonnościami i przyprawami już w II w. przed Chr. dzięki znanym ze źródeł papirusowych italskim kupcom działającym w ptolemejskiej Aleksandrii¹³⁹. *Periplus Maris Erythraei* nie zawiera wzmianek o *amomum*. Nepalski kardamon występuje na liście towarów w *Digestach* obok innych indyjskich wonności¹⁴⁰, co wskazuje na jego import do Rzymu. Tak jak w przypadku cynamonu wśród Rzymian utrzymywało się mylne

¹²⁹ *Peripl.M.Rubr.* 8.30; *Peripl.M.Rubr.* 10.10.

¹³⁰ Casson 1989 b, 123, 241.

¹³¹ Evers 2017, 60.

¹³² *Plin. Nat.* XII 43.95–98; Evers 2017, 71.

¹³³ *Dig.* XXXIX 4.16.7.

¹³⁴ Evers 2017, 58, przyp. 417.

¹³⁵ Van der Veen *et al.* 2018, 20–21.

¹³⁶ *Hp. Nat.Mul.* 32; Totelin 2009, 150–151.

¹³⁷ *Thphr. HP IX* 7.2; Totelin 2009, 151.

¹³⁸ *Plin. Nat.* XVI 59.135.

¹³⁹ *P.Berl.* 5883 + 5853 = *SB III* 7169; Evers 2017, 98–99.

¹⁴⁰ *Dig.* XXXIX 4.16.7.

przekonanie, że *amomum* pochodzi z Arabii, choć Pliniusz znał także *amomum* rosnące w Indiach¹⁴¹. Znano też *amomum* z Medii i Armenii¹⁴². Opisywana odmiana kardamonu występuje także w południowych Indiach i w Azji Południowo-Wschodniej¹⁴³. Rzymianie używali *amomum* w charakterze składnika lekarstw i pachnidel¹⁴⁴. Archeobotanicy nie zdołali jak dotąd wykryć pochodzących z okresu rzymskiego pozostałości *amomum*, choć udało się znaleźć pozostałości kardamonu i imbiru¹⁴⁵.

W dwóch miejscach *Nowy Testament* wspomina o olejku nardowym, drogocennym pachnidle, którym namaszczonego Jezusa Chrystusa w czasie uczty. W *Ewangelii wg św. Marka* stało się to w Betanii, w domu Szymona Trędowatego¹⁴⁶. Na kartach *Ewangelii wg św. Jana* wydarzenie to miało miejsce w domu Łazarza¹⁴⁷. Obydwa świadectwa podkreślają, że Jezus został namaszczone drogocennym olejkiem, który był kosztowny i rzadki. Substancja, o której mowa we wspomnianych passusach, to olejek nardowy. Grecki rzeczownik *nárdos* odnosi się zarówno do olejku nardowego, jak i do rośliny, z której był on wytwarzany, to znaczy do nardostachysa wielkokwiatowego (*Nardostachys grandiflora*, *Nardostachys jatamansi*). W naturze występuje ona w Himalajach, Nepalu, a także na obszarze Sikkimu, Bhutanu i południowo-zachodnich Chin. Rośnie na wysokości 3000–5000 m n.p.m.¹⁴⁸ Używana była jako składnik perfum i lekarstw, a także jako przyprawa¹⁴⁹. Najwcześniejsze wzmianki o nardzie w starożytnej greckiej literaturze zawierają źródła pochodzące z V–IV w. przed Chr., takie jak *Korpus Hipokrateski* czy fragmenty utworów komediopisarza Antyfanesa¹⁵⁰. Pochodzące z poł. IV lub pocz. III w. przed Chr. dzieło Teofrasta z Eresos *Περὶ φυτῶν ἱστορίαι* wspomina o pochodzącym z Indii nardzie i jego aromatycznych właściwościach¹⁵¹. Flawiusz Arrian w swoim opisie wyprawy Aleksandra wspomina o Fenicjanach podążających za wojskami macedońskiego zdobywcy w Gedrozi i zbierających m.in. korzenie nardu¹⁵². Pliniusz Starszy wspomina o podjętej w III w. przed Chr. przez króla Seleukosa I Nikatora próbie przeszczepienia nardu z Indii na obszary Arabii¹⁵³. O pochodzeniu nardu z południowych Indii wspominał także Strabon z Amasei¹⁵⁴. Pliniusz w *Historii Naturalnej* szczegółowo opisuje wygląd nardu i czyni wyraźne

¹⁴¹ Plin. *Nat.* XII 28.48; Casson 1989 b, 123.

¹⁴² Dsc. I 15.1–2.

¹⁴³ Howard 2014, 123–124.

¹⁴⁴ Plin. *Nat.* XII 28.48–49; Sen. *Thy.* 948; Koester 2014, 704.

¹⁴⁵ Van der Veen 2011, 54–55; Van der Veen, Morales 2015, 57–59.

¹⁴⁶ Mk 14.3: „A gdy Jezus był w Betanii, w domu Szymona Trędowatego, i siedział za stołem, przyszła kobieta z alabastrowym flakonikiem prawdziwego olejku nardowego, bardzo drogiego. Rozbiła flakonik i wylała Mu olejek na głowę.” (tłum. W. Prokulski SJ).

¹⁴⁷ J 12.2–5: „Urządzono tam dla Niego ucztę. Marta posługiwała, a Łazarz był jednym z zasiadających z Nim przy stole. Maria zaś wzięła funt szlachetnego i drogocennego olejku nardowego i namaściła Jezusowi nogi, a włosami swymi je otarła. A dom napełnił się wonią olejku. Na to rzekł Judasz Iskariota, jeden z uczniów Jego, ten, który miał Go wydać: «Czemu to nie sprzedano tego olejku za trzysta denarów i nie rozdano ich ubogim?»” (tłum. J. Drozd SDS).

¹⁴⁸ Chauhan 1999, 280.

¹⁴⁹ Chauhan 1999, 282; Kunwar, Bussmann, Paniagua-Zambrana 2021, 1345–1346.

¹⁵⁰ Hp. *Nat.Mul.* 34; Hp. *Mul.* 45; Antiph. *CAF* II fig. 35.

¹⁵¹ Thphr. *HP* IX 7.1–3.

¹⁵² Arr. *An.* VI 22.

¹⁵³ Plin. *Nat.* XVI 59.135.

¹⁵⁴ Str. XV 1.

rozróżnienie pomiędzy nardem zwyczajnym a tzw. nardem gangetyckim. Wskazuje na odmianę nardu rosnącą według jego opisu na brzegach Gangesu. Oprócz Pliniusza wspomina o nim poeta z czasów Augusta Grattius¹⁵⁵, grecki lekarz z I w. po Chr. Serwiliusz Damokrates¹⁵⁶ oraz medyk z czasów Nerona Pedanios Dioskurydes¹⁵⁷. Nard wzmiankowany jest przez rzymskich poetów: Lukrecjusza, Horacego i Lukana¹⁵⁸. W czasach Cesarstwa Rzymskiego nard był jednym z artykułów dalekosiężnego handlu morskiego pomiędzy Rzymem a Indiami. W *Periplus Maris Erythraei* jest wymieniany kilkakrotnie jako jeden z głównych towarów eksportowanych z indyjskich portów. Wywożono go z Barygazy, dokąd docierał najprawdopodobniej z Kaszmiru¹⁵⁹, a także z portu znanego pod nazwą Barbarikon¹⁶⁰. Z leżących na Wybrzeżu Malabarskim portów Muziris i Nelkynda wywożono nard gangetycki, który trafiał tam z okolic ujścia Gangesu¹⁶¹. Informacje o przywozie nardu znajdują się także w Papirusie z Muziris¹⁶². W ładowni Hermapollona znajdowało się 80 pojemników z nardem gangetyckim¹⁶³. Wśród wymienionych w *Digestach* Justyniana indyjskich produktów, na które nakładano cło w Aleksandrii, wymieniony jest także nard: *Species pertinentes ad vectigal [...] nardi stachys*¹⁶⁴. Import i obrót indyjskim nardem w Cesarstwie Rzymskim potwierdzają także świadectwa archeologiczne. W Iulia Concordia w północnej Italii odnaleziono pochodzące z I i II w. po Chr. inskrybowane tabliczki ołowiane, które były pierwotnie przyczepiane do rozmaitych towarów. Inskrypcja z jednej z tych tabliczek wspomina m. in. o olejku nardowym (*nardinus oleum*)¹⁶⁵. Tabliczka ołowiana z inskrypcją poświadczającą obrót olejkami nardowymi została znaleziona także w Pausulae w Picenum¹⁶⁶. Brak jak dotychczas archeobotanicznych świadectw importu nardu lub znalezisk naczyń zawierających olejek nardowy. Nard był najkosztowniejszym produktem roślinnym i pachnidłem importowanym przez mieszkańców Imperium Rzymskiego z Indii. Oryginalny nard indyjski w czasach Pliniusza osiągał cenę 100 denarów za rzymski funt¹⁶⁷. Cena gangetyckiego nardu wzmiankowana w Papirusie z Muziris wynosiła 4,5 tys. drachm za pojemnik. Nard przewożony przez statek Hermapollon miał wartość 45 talentów¹⁶⁸. Mimo że w *Nowym Testamencie* nie pojawia się nazwa Indii, to wzmianki o nardowym olejku wskazują na to, że autorzy i redaktorzy wskazanych tekstów biblijnych znali drogie towary importowane z subkontynentu indyjskiego. Olejek nardowy był zapewne najdroższym znanym im pachnidłem pochodzącym z importu.

¹⁵⁵ Grat. 314.

¹⁵⁶ Damocr. apud Galenum, *Ther.Pis.*(= *De theriaca ad Pisonem*) VII 11, XIII 264.

¹⁵⁷ Dsc. I 7, 2.

¹⁵⁸ Lucr. II 842; Hor. *Carm.* IV 12; Hor. *Carm.* II 11; Hor. *Epod.* XIII; Luc. X 107.

¹⁵⁹ *Peripl.M.Rubr.* 48.16–18; *Peripl.M.Rubr.* 49.28.

¹⁶⁰ *Peripl.M.Rubr.* 39.10.

¹⁶¹ *Peripl.M.Rubr.* 56.25; *Peripl.M.Rubr.* 63.3–6.

¹⁶² De Romanis 2020, 1–3.

¹⁶³ *PVindob.* G 40822, verso, 2.4; verso, 3.11.1–3.

¹⁶⁴ *Dig.* XXXIX 4.16.7.

¹⁶⁵ Cersci Marrone, Pettenò 2010, 61, 71 = N. 4: I.G. 758; Evers 2017, 75–76.

¹⁶⁶ Marengo 1989, 44–47, no. 4; Evers 2017, 77.

¹⁶⁷ Plin. *Nat.* XII 26.42–45.

¹⁶⁸ *PVindob.* G 40822, verso, 3.11.1–3; De Romanis 2020, 222–223.

Podsumowanie

W *Nowym Testamencie* nazwa Indii nie pojawia się w ogóle¹⁶⁹. Mimo to na kartach *Biblii* odniesienia do pochodzących z subkontynentu indyjskiego dóbr są liczne. Wskazane powyżej wzmianki dotyczące ewidentnych, potwierdzonych przez świadectwa źródłowe importów pochodzących z tego obszaru, czyli szafirów, lapis lazuli, szmaragdów, krwawnika, topazu, kości słoniowej, nardu i *amomum*. Autorzy ksiąg *Nowego Testamentu* żyli w Cesarstwie Rzymskim, które było połączone siecią dalekosiężnych szlaków handlowych z Azją Południową i Wschodnią. Towary z pochodzące z Indii, a także z Chin i Azji Południowo-Wschodniej (jedwab, *amomum*, cynamon) znalazły się zatem na kartach biblijnych ksiąg. Zawarte *Nowym Testamencie* wzmianki o produktach pochodzących z Chin, czyli o jedwabiu, kasji i cynamonie, są widocznym śladem kontaktów świata śródziemnomorskiego z obszarami wschodniej Azji. Wzmiankowane w nim towary importowe były sprowadzane ze Wschodu do Imperium Rzymskiego właśnie w pierwszych wiekach po Chrystusie, to znaczy w czasach, w których powstawały księgi tej części *Biblii*. Wzmianki odnoszą się do luksusowych artykułów, które rzeczywiście były wtedy importowane z odległych zakątków Azji, co potwierdzają zarówno ustępy w innych źródłach, jak i badania archeologiczne. Nie ulega wątpliwości, że autorzy i redaktorzy biblijnych ksiąg znali je doskonale. Oznacza to, że informacje zawarte w biblijnych księgach mogą być używane do rekonstrukcji starożytnej rzeczywistości gospodarczej, pod warunkiem że potwierdzają je inne źródła.

Bibliografia

Przekłady źródłowe

Anon., *The Periplus Maris Erythraei*, przekł. L. Casson, Princeton 1989.

Ewangelia wg św. Marka, Ewangelia wg św. Jana, Apokalipsa św. Jana, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich*, przekł. W. Prokulski, J. Drozd, A. Jankowski, Poznań 2000.

Literatura przedmiotu

Arnott R., 2022: *Crossing Continents: Between India and the Aegean from Prehistory to Alexander the Great*, Oxford–Havertown.

Beck L.Y., 2017: *Preface*, [w:] *Pedanius Dioscorides of Anazarbus: De Materia Medica*, red. L.Y. Beck, Hildesheim–Zürich–New York, 22–28.

Benjamin C., 2018: *Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era, 100 BCE–250 CE*, Cambridge.

¹⁶⁹ Thundy 1993, 213.

- Bishop M.C., Coulston J.C.N., 2006: *Roman Military Equipment: From the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford.
- Bose S., 2020: *Mega Mammals in Ancient India: Rhinos, Tigers, and Elephants*, Oxford.
- Bunta S.N., 2011: *In Heaven or on Earth: A Misplaced Temple Question about Ezekiel's Visions*, [w:] *With Letters of Light: Studies in the Dead Sea Scrolls, Early Jewish Apocalypticism, Magic and Mysticism in Honor of Rachel Elijor*, red. D.V. Arbel, A.A. Orlov–Berlin–New York, 28–44.
- Burstein S.M., 1996: *Ivory and Ptolemaic Exploration of the Red Sea: The Missing Factor*, „*Topoi (Lyon)*” 6.2, 799–807.
- Carter R.A., 2012: *Watercraft*, [w:] *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, red. D.T. Potts, Malden–Oxford, 347–372.
- Casson L., 1989 a: *Introduction*, [w:] *The Periplus Maris Erythraei*, tłum. L. Casson, Princeton, 5–48.
- Casson L., 1989 b: *General Commentary*, [w:] *The Periplus Maris Erythraei*, tłum. L. Casson, Princeton, 94–243.
- Cersci Marrone G., Pettenò E., 2010: *Supellex ex plumbo: Laminae Concordienses: Le laminette commerciali da Iulia Concordia*, „*Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*” 168, 43–110.
- Chauhan N. S., 1999: *Medicinal and Aromatic Plants of Himachal Pradesh*, New Delhi.
- De Romanis F., 2020: *The Indo-Roman Pepper Trade and the Muziris Papyrus*, Oxford.
- Ehrman B.D., 2008: *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, Oxford–New York.
- Ekers K.L., 2008: *Strabo*, [w:] *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World: Antiquity*, XIII, red. H. Cancik, H. Schneider, C.F. Salazar, Leiden–Boston, 865–869.
- Evers K.G., 2017: *Worlds Apart Trading Together: The Organisation of Long-Distance Trade Between Rome and India in Antiquity*, London.
- Fiensy D.A., 2014: *Christian Origins and the Ancient Economy*, Eugene.
- Frachetti M.D., Rouse L.M., 2012: *Central Asia, the Steppe, and the Near East, 2500–1500 BC*, [w:] *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, red. D.T. Potts, Malden–Oxford, 687–705.
- Garrison M.B., 2012: *Antiquarianism, Copying, Collecting*, [w:] *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, red. D.T. Potts, Malden–Oxford, 27–47.
- Gawlikowski M. 2017: *Indian Trade between the Gulf and the Red Sea*, „*Polish Archaeology in the Mediterranean: Annual of the Polish Centre of Mediterranean Archaeology, University of Warsaw*” 26.2, 15–30.
- Gilboa A., Namdar D., 2015: *On the Beginnings of South Asian Spice Trade with the Mediterranean Region: A Review*, „*Radiocarbon*” 57.2, 265–283.

- Giuliani G., Chaussidon M., Schubnel H. J., Piat D.H., Rollion-Bard C., France-Lanord C., Giard D., de Narvaez D., Rondeau B., 2000: *Oxygen Isotopes and Emerald Trade Routes Since Antiquity*, „Science” 287 (5453), 631–633.
- Goffer Z., 2006: *Archaeological Chemistry*, Hoboken.
- Green S.J., 2018: *Grattius: Hunting an Augustan Poet*, Oxford.
- Helwing B., 2012: *The Iranian Plateau*, [w:] *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, red. D.T. Potts, Malden–Oxford, 501–511.
- Hirt A.M., 2010: *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC–AD 235*, Oxford.
- Hofender A., 2017: *Die antiken literarischen Zeugnisse zum ferrum Noricum*, [w:] *Die Produktion von ferrum Noricum am Hüttenberger Erzberg. Die Ergebnisse der interdisziplinären Forschungen auf der Fundstelle Semlach/Eisner in den Jahren 2006–2009*, red. B. Cech, Graz, 1–25.
- Howard M.C., 2014: *Transnationalism in Ancient and Medieval Societies: The Role of Cross-Border Trade and Travel*, Jefferson.
- Jørgensen L.B., 2013: *The Question of Prehistoric Silks in Europe*, „Antiquity” 87, 581–588.
- Karamelas S., Kiefert L., Bersani D., Vandenabeele P., 2020: *Gems and Gemmology: An Introduction for Archaeologists, Art-Historians and Conservators*, Cham.
- Koester C.R., 2014: *Revelation: A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven–London.
- Kolendo J., 1981: *À la recherche de l'ambre baltique. L'expédition d'un chevalier romain sous Néron*, Warszawa.
- Kunwar R.M., Bussmann R.W., Paniagua-Zambrana N.Y., 2021: *Nardostachys grandiflora DC*, [w:] *Ethnobotany of the Himalayas*, red. R.M. Kunwar, H. Sher, R.W. Bussmann, Cham, 1345–1347.
- Kytzler D., 2005: *Horatius Flaccus, Quintus*, [w:] *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World: Antiquity*, VI, red. H. Cancik, H. Schneider, C.F. Salazar, Leiden–Boston, 486–493.
- Lapatin K.D.S., 2001: *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World*, Oxford.
- Marengo S., 1989: *Etichette plumbee ed altro instrumentum iscritto su metallo da varie località del Maceratese*, „Picus. Studi e ricerche sulle Marche nell'Antichità” 9, 35–63.
- Margariti C., Kinti M., 2014: *The Conservation of a 5th-Century BC Excavated Textile Find from the Kerameikos Cemetery at Athens*, [w:] *Greek and Roman Textiles and Dress: An Interdisciplinary Anthology*, red. M. Harlow, M.L. Nosch, Oxford–Philadelphia, 130–149.
- Moorey P.R.S., 1994: *Ancient Mesopotamian Materials and Industries*, Oxford–New York.

- Naudé J.A., Miller-Naudé C.L., 2020: *The Septuagint Translation as the Key to the Etymology and Identification of Precious Stones in the Bible*, „HTS Teologiese Studies/Theological Studies” 76.4, 1–17.
- Pikulska-Radomska A., 2016: *Species pertinentes ad vectigal, czyli co miał na myśli Aelius Marcianus*, [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Józwiak, Łódź, 51–60.
- Possehl G.L., 2012: *India's Relations with Western Empires: 2300–600 BC*, [w:] *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, red. D.T. Potts, Malden–Oxford, 758–769.
- Quigley J.A., 2021: *Divine Accounting: Theo-Economics in Early Christianity*, New Haven–London.
- Rapp G., 2009: *Archaeomineralogy*, Berlin–Heidelberg.
- Resseguie J.L., 1998: *Revelation Unsealed: A Narrative Critical Approach to John's Apocalypse*, Leiden–Boston–Köln.
- Sallmann K., 2007: *Plinius Secundus C. (Pliny the Elder)*, [w:] *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World: Antiquity*, XI, red. H. Cancik, H. Schneider, C.F. Salazar, Leiden–Boston, 383–390.
- Sidebotham S.E., 2019: *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route*, Berkeley–Los Angeles–London.
- Simpson S.J., 2020: *Etched or Bleached? Traded or Copied? Comments on the Dating and Distribution of a Distinctive Type of Decorated Carnelian Bead found from India to Eurasia from the Early 1st Millennium BC to the Early Medieval Period*, [w:] *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia*, red. S.V. Pankova, S.J. Simpson, Oxford, 525–543.
- Tchernia A., 1995: *Moussons et monnaies: les voies du commerce entre le monde gréco-romain et l'Inde*, „Annales (HSS)” 50.5, 991–1009.
- Thundy Z.P., 1993: *Buddha and Christ: Nativity Stories and Indian Traditions*, Leiden.
- Totelin L.M.V., 2009: *Hippocratic Recipes: Oral and Written Transmission of Pharmacological Knowledge in Fifth- and Fourth-Century Greece*, Leiden.
- Truffaut E., 2008: *Ferrum Noricum am Hüttenberger Erzberg – besonderes Erz oder besonderes Know-how?*, [w:] *Die Produktion von Ferrum Noricum am Hüttenberger Erzberg. Die Ergebnisse der interdisziplinären Forschungen auf der Fundstelle Sendlach/Eisner in den Jahren 2003–2005*, red. B. Cech, Wien, 251–271.
- Uden J., 2015: *The Invisible Satirist: Juvenal and Second-century Rome*, Oxford.
- Van der Veen M., 2011: *Consumption, Trade and Innovation: Exploring the Botanical Remains from the Roman and Islamic Ports at Quseir Al-Qadim, Egypt*, Frankfurt am Main.

- Van der Veen M., Morales J., 2015: *The Roman and Islamic Spice Trade: New Archaeological Evidence*, „Journal of Ethnopharmacology” 167, 54–63.
- Van der Veen M., Bouchaud Ch., Cappers R., Newton C., 2018: *Roman Life in the Eastern Desert of Egypt: Food, Imperial Power and Geopolitics*, [w:] *The Eastern Desert of Egypt during the Greco-Roman Period: Archaeological Reports* [online], red. J.-P. Brun, T. Faucher, B. Redon, S. Sidebotham, dostępne: <http://books.openedition.org/cdf/5252>, Paris, 1–42.
- Warmington E.H., 1974: *The Commerce Between the Roman Empire and India*, Delhi.
- Wickramasinghe C., 2018: *A Study of Anthropological and Ethnographical Information in the Periplus of the Erythraean Sea*, „Indian Historical Review” 45.1, 151–167.
- Ziółkowski A., 2004: *Historia Rzymu*. Poznań.
- Żuchowska M., 2013: *From China to Palmyra: The Value of Silk*, „Światowit: Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego” 11 (52)/A, 133–154.

Ilustracje

Ilustr. 1. Niebieski szafir z Cejlonu (Sri Lanki)

Ilustr. 2. Rzymskie intaglio wykonane z karneolu (krwawnika), I w. przed Chr.–III w. po Chr.

Ilustr. 3. Indyjska rzeźba z kości słoniowej odkryta w 1938 r. w Pompejach, I w. po Chr.

Ilustr. 4 Topaz z północnego Pakistanu

Źródła ilustracji

(dostęp 17.11.2023)

1. Autor: James St. John/Wikimedia Commons, CC BY-SA 2.0, <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0>, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sapphire_\(gem_gravel_mine,_Ratnapura_area,_Sri_Lanka\)_1_\(34857678855\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sapphire_(gem_gravel_mine,_Ratnapura_area,_Sri_Lanka)_1_(34857678855).jpg)
2. Zbiory Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, Wikimedia Commons, domena publiczna, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Carnelian_ring_stone_MET_DP141723_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Carnelian_ring_stone_MET_DP141723_(cropped).jpg)
3. Autor: Sailko/Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0, <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pompei_Lakshmi_statuette.jpg
4. Autor: Robert M. Lavinsky/Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0, <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Topaz-37977.jpg>

Szymon Modzelewski
Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim
szymon.archeo@krzemionki.info
ORCID 0000-0002-5773-7690